

УДК 37.016:811.161.2

ІСТОРІЯ МОВНОГО АНАЛІЗУ ЯК МЕТОДУ НАВЧАННЯ РІДНОЇ МОВИ

Валентій Л.В., Калініна І.П.

Національний університет «Чернігівський колегіум» імені Т.Г. Шевченка

У статті розглядається історія мовного аналізу як методу навчання рідної мови у працях педагогів і методистів минулого, а також сучасної лінгводидактики. Мовний аналіз бере свій початок з граматичного розбору. На сьогодні не розроблена методика мовного аналізу в шкільній практиці.

Ключові слова: мовний аналіз, граматичний розбір, засіб навчання, метод навчання, змішаний розбір.

Постановка проблеми. Актуальність вивчення даного питання полягає в тому, що до цього часу не розроблена цілісна методика мовного аналізу. Упродовж десятиріч дослідники не раз зверталися до пошуків шляхів, які б допомогли дітям систематизувати свої знання, надали б їм більшої конкретності, навчили чітко давати відповіді на поставлені питання, де важливу роль відіграє логічне мислення. Міцність, сталість знань, умінь та навичок забезпечується правильною організацією навчального процесу, зокрема систематичним повторенням вивченого (Я.А. Коменський, Ф.І. Буслаєв, О.О. Потєбня, А.П. Медушевський, О.І. Мельничайко, О.І. Біляєв, М.І. Пентилюк та багато інших).

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У пошуках наукового визначення поняття мовного аналізу в системі методів навчання в сучасній лінгводидактиці і окремих методиках намітилося три напрямки:

а) як метод навчання (Є.М. Дмитровський, Ю.К. Бабанський, І.Р. Палей, В.І. Капинос, Л.П. Федоренко, О.В. Текучов, І.Г. Чередниченко);

б) як засіб навчання (А.Б. Хлебникова, Т.А. Шаповал, М.М. Разумовська, О.М. Біляєв, Г.Р. Передрій, О.І. Власенков);

в) як характер діяльності учнів у процесі засвоєння знань (М. Р. Лернер, М. М. Скаткін).

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Проблема мовного аналізу виникла понад тридцять років тому, а саме в той період, коли в середній школі почали вивчати рідну мову як предмет в усьому багатстві її виявлення. До того часу вивчення мови зводилося головним чином до засвоєння граматики і правопису (підручник А.О. Загородського «Грамматика української мови» та «Грамматика русского языка» за редакцією Л.В. Щерби). Природно, що серед практичних завдань і вправ чільне місце посідав граматичний, отже орфографічний та пунктуаційний розбір, про інші види розбору не було й мови.

Мета статті – розгляд історії мовного аналізу як однієї з найскладніших проблем лінгводидактики.

Виклад основного матеріалу. Граматичний розбір видавався учням нецікавою, нудною роботою. У старій школі він отримав репутацію «грози школьників», в «жестокости усугубляющей только диктовке» (Г.Г. Тумин). І.І. Срезневський вважав його «безжизненным навыком». Такої ж думки дотримувався В.П. Шереметевський, який іронічно називав вправи «грамматическим разбирательством».

Багато інших педагогів і методистів минулого

вважали, що граматичний розбір має словесний характер, дуже швидко забувається учнями і не дає ніякої користі у вивченні мови.

Негативне ставлення до граматичного розбору в тому вигляді, у якому він практикувався в школі, можна вважати справедливим, і тому на протигагу механічному вивченню граматичних відомостей багато вчених наголошували, що під час вивчення граматики, в процесі вправ з граматичного розбору повинен працювати мозок, а не пам'ять. Не випадково, що в різні періоди розвитку нашої школи серед передових її представників можна назвати не тільки противників, але й захисників граматичного розбору, які вказували, що правильно використаний граматичний розбір дає велику користь дітям у вивченні мови.

Ще в 1817 році вийшла книжка П. Любавського «О грамматическом разборе». У ній автор так з'ясував значення розбору: «от навыка рассматривать, или делать грамматический смысл, дети, кроме подлежащего рассмотрения частей речи, и ту получают пользу, что через него приучаются правильно и ясно выражаться в своих мыслях» [3, с. 46].

Характерні погляди О.М. Пешковського на це питання. У першому виданні «Русского синтаксиса в научном освещении» він назвав право на існування двох окремих видів граматичного розбору – морфологічного і синтаксичного. Але в 3-му розділі посібника відмовився від такого поділу й висловився за об'єднання їх в одну вправу, в якій морфологічний і синтаксичний аналіз між собою пов'язуються. Таку ж думку учений висловив у спеціальній статті «О грамматическом разборе» [6, с. 8].

Не відокремлював морфологічного розбору від синтаксичного і В.П. Малаховський, вважаючи, що «для розуміння граматичної форми треба дослідити змістову роль цієї форми у фразі...», граматичний аналіз неминуче мусить бути пов'язаний з синтаксичним. Основа граматичного аналізу – синтаксична конструкція. А зробити таким аналіз можна тільки виходячи з аналізу змісту і висловлювання» [4, с. 21] із залученням його стилістичного оформлення.

Велику увагу приділив граматичному розбору С.Х. Чавдаров у своїй праці «Методика викладання української мови (граматики і правопису) в середній школі» (1989). Детально, змістовно розкрито методику проведення граматичного розбору. Автор звертає увагу на доцільність проведення як усного, так і письмового розбору: усний розбір повинен починатися не з окремого слова, а з читання цілого речення. «Застосування

різноманітних способів розбору заохочує учнів до роботи, дисциплінує їх увагу й активізує розумову діяльність кожного учня зокрема» [9, с. 73].

Ф. І. Буслаєв у 40-60-х роках і К. Д. Ушинський у 60-х роках XIX ст., Д. І. Тихомиров на початку XX ст., О. М. Пешковський в 20-30-х роках XX ст. кожний по-своєму оцінювали та рекомендували школі граматичний розбір як один із важливих засобів вивчення граматики. У тому числі можна назвати таких методистів, як Н. Страхова, П. Полевой, Д. Тихомиров, К. Єльніцький, Н. Солонина та ін. Не тільки на позитивне вказували вчені, зверталися увага і на недоліки саме в практиці проведення цього виду вправи.

Ф. І. Буслаєв надавав великого значення граматичному розбору як засобу навчання мови, але не кожному розбору і не в будь-якому вигляді. Він створив свою методичну систему, яку успішно використовували в школі.

На значення граматичного розбору вказував також К. Д. Ушинський. Роздумуючи над цим питанням, він стверджував, до граматичний розбір – це ефективна вправа для повторення пройденого матеріалу і що «розбір повинен ускладнюватися поступово».

К. Д. Ушинський у своїй класичній праці «Посібник до викладання за «Рідним словом» розробив систему вправ, які включають і граматичний розбір.

У 30-50-х роках XX століття граматичний розбір широко використовувався у школі, проте належного навчального ефекту не давав. У зв'язку з перебудовою навчального процесу, коли мову почали вивчати в повному її виявленні, красі і багатстві мовних явищ, виникла потреба у проведенні лексичного, словотворчого, стилістичного, фонетичного та інших видів розбору, поява різних видів розбору доповнюється якісними змінами окремих його видів.

Назріла потреба не тільки в аналізі змістової сторони окремих видів розбору, відомих у лінгводидактиці, але і в об'єднанні – групуванні цих видів, що має полегшити їх застосування у викладанні української мови, дасть змогу встановити між ними зв'язки і відношення, які відображають зв'язки і відношення відповідних розділів шкільного курсу мови і відповідних зв'язків і відношень мовних одиниць. І тому одною з причин такого стану справ є відсутність науково обгрунтованої системи мовного аналізу, яку вчитель міг би взяти на озброєння.

Згодом різні види розбору поєднано в один – мовний аналіз, що охоплює основні або всі аспекти великого за обсягом розділу (наприклад, в іменнику, дієслові – насамперед морфологічний та орфографічний, а далі – стилістичний аспект). Відповідно до цього розрізняють неповний (частковий) і повний (синтетичний) аналіз. Мовний аналіз сприяє розвитку мислення учнів, викликає інтерес до занять, розвиває їхнє мовне чуття, вміння спостерігати явища мови. Разом з тим це ефективний засіб повторення, узагальнення та систематизації знань.

Проте методика мовного аналізу не знайшла достатнього висвітлення в науковій літературі, є лише поодинокі статті, що стосуються цієї проблеми. Так, наприклад у статтях П. С. Стрільціва «Основи фонетичного розбору в середній школі» та «Речення для граматичного розбору на екзаменах з української мови в 7 класах восьмирічної

і середньої шкіл» слушно зауважується, що слід поєднувати у фонетичному аналізі орфографічний і орфоепічний розбір, оскільки це полегшує і забезпечує засвоєння інших аспектів шкільного курсу української мови – орфографії і орфоєпії. На жаль, у практиці школи ця вимога нерідко або зовсім випускається з уваги, або виконується незадовільно. Автор зауважує, що «під час вивчення морфології і синтаксису фонетичний аналіз проводиться не на окремих уроках, а включається в морфологічний і синтаксичний розбір як важливий елемент загального аналізу» [7, с. 55].

В іншій статті «Речення для граматичного розбору на екзаменах з української мови в 7 класі восьмирічної і середньої шкіл» П. С. Стрільців указує, що поняття граматичного розбору в щоденній шкільній практиці набуло широкого значення й ототожнюється з мовним розбором взагалі. Граматичний розбір становить основу мовного аналізу як його стрижень. Автор вважає за доцільне починати мовний аналіз з синтаксично-пунктуаційного розбору. При проведенні мовного аналізу повинен використовуватися різний дидактичний матеріал.

О. В. Текучов, спираючись на досвід старої школи, створив свою методичну систему проведення граматичного розбору, дав високу оцінку цьому виду вправ за умови правильного його проведення. На його думку, граматичний розбір слід проводити як вправу, що всебічно охоплює мовне явище, на більш складних прикладах, для чого доцільно використовувати зв'язний текст. Такий розбір називають по-різному: синтетичним, загальним, суцільним, змішаним, комбінованим. «Мы будем называть его общим» [8, с. 48].

Цей вид розбору використовують як підсумковий після проходження великих розділів і запроваджують у старших класах середньої школи. О. В. Текучов досконало розробив методику фонетичного, морфологічного, синтаксичного та пунктуаційного розбору.

Є. М. Дмитровський у статті «Мовний аналіз – активний метод навчання мови» вперше трактує мовний аналіз як метод навчання, розробляє методику його виконання, наголошуючи на тому, що для проведення мовного аналізу треба мати картки з відповідним дидактичним матеріалом. Поєднуючи різні види розбору в одній вправі, вчитель має змогу не тільки перевірити знання учнів, але й учні зможуть закріпити, повторити та систематизувати свої знання [1, с. 48].

У «Методиці викладання української мови в середній школі» Є. М. Дмитровський визначає такі три різновиди мовного аналізу: 1) граматичний розбір; 2) лексичний розбір; 3) фонетичний розбір. При цьому автор зауважує, що загальна думка методистів про мовний аналіз зводиться до того, що «це прийом навчання мови», але таке розуміння мовного аналізу звужене» [2, с. 52]. Його застосування в навчальній практиці вчителів-словесників сприяє дедалі більшому набуттю ознак методу навчання [2, с. 52], оскільки допомагає учням свідомо і міцно засвоювати граматику мови, глибше розуміти взаємозв'язок слів і залежність форм їх від цього зв'язку.

У 80-х роках з'явилася стаття Г. Р. Передрій «Змішаний розбір слова як прийом повторення вивченого в IV класі». Авторка вважає, що мовний

аналіз повинен посідати важливе місце в системі вправ. Дуже добре висвітлено теоретичні питання мовного аналізу, цей вид вправ вона називає змішаним і, посилюючись на О.В. Текучова, розкриває зміст такої вправи, зауважуючи при цьому, що під змішаним розбором слід розуміти передусім синтаксично-морфологічний розбір, який включає визначення характеру речення і почленний розбір з наступним аналізом частин мови, якими виражені члени речення. Звідси змішаним є також морфолого-синтаксичний, морфемно-словотворчий, лексико-морфологічний розбір та ін. Це досить ефективна вправа для систематизації відомостей з мови, набутих учнями під час опрацювання різних тем. Змішаний розбір є неодмінним компонентом повторення в кінці і на початку року. «Це не механічне поєднання двох різних за змістом аналізів слова, а якісно новий вид, у якому виявляється взаємозв'язок між зовнішньою (формальною) і внутрішньою (сисловою) сторонами слова [5, с. 59].

Поставлено питання про необхідність доповнювати мовний аналіз роботою синтетичного характеру, зокрема мовним конструюванням, оскільки мовний аналіз є вправою аналітичного характеру. На цьому наголошував О. М. Назаров у статті «Грамматический разбор и грамматическое конструирование».

У 80-х роках побачив світ «Словник-довідник» у 2-х томах І.Т. Яценка. У передмові укладач зауважує, що мовний розбір є основним методом, який сприяв розумінню мовного явища, і що це підтверджуються багаторічною практикою.

Проблемі мовного аналізу присвячено дисертацію М.О. Пльонкіна «Языковой анализ в работе над обучающим изложением». Це перше до-

слідження, що стосується методики проведення мовного аналізу. Проте мовний аналіз розглядається в іншому аспекті – у зв'язку з роботою над змістом тексту переказу. Завдання мовного аналізу полягає в тому, щоб ознайомити учнів з шляхами використання мовних засобів і підготувати їх до письмової роботи на основі не тільки пам'яті, але й свідомого логічного мислення. Мовний аналіз тексту є одним із методів пізнання мови, він дає змогу учням збагатити своє мовлення лексичними, морфологічними, синтаксичними, фразеологічними засобами, розкриває історію мови, розвиває логічне мислення, попереджує мовні помилки в роботах учнів.

Детальний мовний аналіз дозволяє показати учням прийоми побудови речення, його різні варіанти. Нідє, в жодній іншій роботі, вчитель не зможе так дохідливо пояснити залежність структури речення від загальної спрямованості контексту: чому саме таку конструкцію речення використав автор (узяв просте речення, чи, навпаки, складне), яка стилістична роль у цьому випадку безособового речення тощо. Таким чином, тут багато може розкрити стилістичний аналіз тексту, який дуже потрібний учням.

Висновки і пропозиції. Отже, на сьогодні мовний аналіз не знайшов достатнього висвітлення в працях учених. Цій роботі власне не було присвячено жодного спеціального дослідження. Досі не визначено психолого-лінгвістичні особливості засвоєння учнями нових знань шляхом мовного аналізу, не визначено функціонально-цілісного спрямування цього методу, його дидактичних можливостей, які сприяють засвоєнню матеріалу. Не розроблено методики проведення мовного аналізу. Усе це вимагає наукового вирішення.

Список літератури:

1. Дмитровський Є. М. Мовний аналіз – активний метод української мови в середній школі // Укр. мова та літ. в школі. – 1960. – № 3. – С. 47-52.
2. Дмитровський Є. М. Методика викладання української мови в середній школі. – К.: Рад. школа, 1965. – 312 с.
3. Любавский П. О. О грамматическом разборе. – 1905. – 210 с.
4. Малаховский В. П. Методика грамматического разбора в средней школе // Рус. язык и лит. в средней школе. – 1984. – № 3. – С. 17-21.
5. Передрий Г. Р. Змішаний розбір слів як прийом повторення вивченого в IV класі // Укр. мова і літ. в школі. – 1980. – № 3. – С. 50-57.
6. Пешковский А. М. О грамматическом разборе. – Сб.: Рус. язык и лит. в средней школе. – 1934. – № 3. – С. 7-11.
7. Стрільців П. С. Основи фонетичного розбору в школі // Укр. мова і літ. в школі. – 1954. – № 5. – С. 55-64.
8. Текучов О. В. Методика русского языка в средней школе. – М.: Просвещение, 1980. – 410 с.
9. Чавдаров С. Х. Методика викладання української мови. – К.-Х.: Рад. школа, 1946. – 316 с.

Валентий Л.В., Калинина И.П.

Национальный университет «Черниговский коллегіум» имени Т.Г. Шевченко

ИСТОРИЯ ЯЗЫКОВОГО АНАЛИЗА КАК МЕТОДА ОБУЧЕНИЯ РОДНОМУ ЯЗЫКУ

Аннотация

В статье рассматривается история языкового анализа как метода обучения родному языку в трудах педагогов и методистов прошлого, а также современной лингводидактики. Языковой анализ начинается с грамматического разбора. На сегодняшний день не разработана методика языкового анализа в школьной практике.

Ключевые слова: языковой анализ, грамматический разбор, средство обучения, метод обучения, смешанный разбор.

Valentii L.V., Kalinina I.P.

T. H. Shevchenko National University «Chernihiv Colehium»

HISTORY OF LANGUAGE ANALYSIS AS A METHOD OF TEACHING

Summary

The article deals with history of language analysis as a method of teaching native language. The interpretation of the subject within contemporary linguodidactics has been suggested. Language analysis originates from grammar parsing. Today, language analysis is not being used at school to full extent. Methodology research on the problem is understudied.

Keywords: language analysis, grammar parsing, blended grammar parsing, means of teaching.